

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ

Հեթում Պատմիչի վրայ հետեւեալ բանասիրական քննադատութիւնը կը քաղեմք Բալերմոյի Հասարակաց գրաստան մէջ գտնուած ձեռագրի մը վրայոք Վիկտոր Պելլէոյ Խոտլայի հնագիտին գրած ճանաչման, զոր տարւոյն սկիզբը հրատարակեց. յորում յետ յիշատակելու թէ ձեռք զարկեր է հետզհետէ նոյն գրատան մէջ գտնուած աշխարհագրութեան վերաբերեալ հատորոց քննութեան, կը սկսի խօսիլ նախ Հեթմոյ ձեռագրին վրայ, որ կը կոչուի Երազմարտ պատմութեան քանակ արեւելեան աշխարհի, հետեւեալ կերպով:

Հեթմոյ պատմութիւնն չորս գիրք կը բաժնուի, և երեք զանազան մասեր ունի: Առաջին մասն՝ որ առաջին գրքին մէջ բովանդակուած է, Ասիոյ աշխարհագրութիւն մ'է. իսկ երկրորդն՝ որ երկրորդ և երրորդ գիրքը կը բովանդակէ՝ Ասիոյ պատմութիւն է, Քրիստոսի ծննդեանէն մինչև 1305. երրորդն՝ այսինքն չորրորդ գրքին մէջ՝ կը խօսի Յաղագս Անցից 'ի սուրբ երկիր. թէ պէտ է այս երկու վերջին մասերն սոսկ աշխարհագրական չեն, սակայն աշխարհագրական ծանօթութիւնը ևս կը գտնուին մէջերնին, զորս հաւաքեր եմ. սակայն առաջին մասին կարևորութիւնն անտարակոյս խիստ մեծ է:

Հեթում՝ իշխան թագաւորական զարմէ, որ հին ատենէ 'ի վեր Կիլիկիա կոչուած երկրին կը տիրէին, գրեց այս պատմութիւնս: Երբոր օտարազգիք Սնուոյ և Վանայ թագաւորութիւնները շնչեցին, քանի մը հայ ցեղեր, որոց կ'առաջնորդէր Ռուբէն ոմն, ապաւինեցան Տարսուսի հարաւային կողմի վրայ, և հոն քիչոր տեղութիւն մը հաստատելով՝ Հայաստան կոչեցին, զոր մեր նախնիք կոչեցին քիչոր Հայաստան կամ Էրմինիա. որոյ Լեոն Բ. թագաւոր ճանչցուեցաւ Փրեդերիկոս Պարպարոս, սպայէ՝ Վերջին թագաւորն Լեոն Զ. մեռաւ 'ի Բարիդ 1393ին, մինչդեռ կը շրջէր յեւրոպա՝ օգնականութիւն գլուհելու՝ իւր հայրենական գահը նորէն ձեռք բերելու համար: Թէպէտ և 1367ին 'ի Մէմլուքեանց կործանուած էր

թագաւորութիւնն, բայց Հայք լեւնային տեղուանք ապաստանելով՝ պահեցին 'ի Սիս կէս անկախութիւն մը, ուր որ կ'ապրին դեռ առ Օսմանեան Դուռն հպատակութեամբ: Հեթում իշխանն գաղղիներէն գրեց 'ի Փուլադիէ, ուր կրօնաւորեալ էր, և 1307ին (Բէշէ կ'ըսէ 1308ին) լատիններէն թարգմանուեցաւ: Ինքն իսկ Հեթում գրքին վերջերը կը նշանակէ իւր աղբիւրները: Յարբունիս լսած էր Ասիոյ մէջ եղած զարմանալի գործերը, մասնաւորապէս ծերացեալ Հեթում թագաւորէն, որ շատ կը սիրէր չորս կողմը ժողովել իւր որդիքը և թոռուները, և անոնց պատմել այն մեծամեծ գէպերը՝ որոց ապաստան և գործակից եղած էր, և ուրիշ բաներու հետ կը պատմէր 1254ին ըրած ճանապարհորդութիւնը առ մեծ Խանն: Ուրիշ աղբիւր մ'ալ Սըմբատ իշխանին քանի մը տարի առաջ 'ի Վերջին Ասիա ըրած ճանապարհորդութիւնն է, և մասամբ ևս հեղինակին առանձին յատուկ զիտողութիւնը. վասն զի ինքն ալ երեքտասաներորդ դարուն վերջերը և չորեքտասաներորդին սկիզբները կ'արևորագոյն մասն ունեցաւ խորին Ասիոյ քաղաքական և զինուորական գիպաց մէջ:

Երանօթ է ամենուն այս գիրքն և շատ անգամ հրատարակեալ: Ես զձեռագիրն՝ ազգային գրատան մէջ գլուհելու՝ Գոլոնիոյ 1671ին տպագրութեան հետ բաղդատեցի. տպագրութեան մէջ կը պակսի մեծ ու ընդար.

ձակ ցուցակն. խիստ շատ ալ փոփոխու-
թիւնք կան. զոր օրինակ, Ա. գրքին
առաջին գլխուն մէջ, յորում կաթայի
տէրութիւնը կը ստորագրէ, և որ ձե-
ռագրին մէկ և քառորդ երեսը բռնած
է, 46 հատ գտայ. որոնք բնագրին ի-
մաստը չեն փոփոխեր և բանասիրա-
կան կարևոր յարգ մ'ալ չունին. սա-
կայն ուրիշ ձեռագրաց հետ բազդա-
տած ժամանակ մասնաւորապէս նշա-
նակուելու են, մանաւանդ որ տպա-
գրածին հետ բազդատուելով ձեռա-
գրին ճշգրտութիւնը աւելի կը ցուցնեն:
Ահա հոս կը նշանակեմ աշխարհա-
գրութեան հետ վերաբերութիւն ու-
նեցողներէն զխաւորները. Զեռագրին
մէջ թուրքաստանի մայրաքաղաքը Օկ-
դէար կոչուած է, որ աւելի ուշիւ է՝
քան թէ տպածին Ոկերրա. Ազախու
ծովը՝ տպագրածին մէջ անորք (tenue)
ծով գրուած է, որ նշանակութիւն մը
չունի, մինչդեռ ձեռագրին մէջ ըստ
մեր միջին դարու մտանադարաց սովո-
րական գործածածին՝ Դանայ ծով կո-
չուած է: Տպածին կանխա անունն ա-
մենեւին ձեռագրին Ռոստիա անունը չի
նշանակեր. ձեռագրին Պալաքսէն ա-
նունն՝ Պատաշիան անունն աւելի
մերձ է՝ քան թէ տպածին Պալաքէնն:
Իսպահան քաղաքն ձեռագրին մէջ
Սպահան գրուած է, որ իմանալի է,
բայց տպածին Սաքէնն բոլորովին տար-
բեր անուն է: Տպածն կ'ըսէ՝ Հայոց թա-
գաւորութիւնն կը սկսի 'ի Միքայի՝
քաղաքէ, զոր հաւատարմօրէն Երկա-
քի Դառն կոչեն. Միքայի չէր հաս-
կըցուեր՝ եթէ ձեռագիրն Միրապիլի
(զարմանալի) ուղղած չըլլար, որով կը
հակցուի: Զեռագրին Այլաբառ ա-
նունը տպածին մէջ Արատի վերա-
ծուեր է. ձեռագրին Սիլեզն Ֆարսիս-
տանի Շիրազ քաղաքին կը համապա-
տասխանէ, մինչդեռ տպածին Սորա-
կէն չի համապատասխաներ: Էջպուրդ
լեռն ձեռագրին մէջ Ապուրդ ըսուած
է, բայց տպածն Մօս Ապուրիս կը դը-

նէ: Պաղեստինու Գաղա քաղաքն Սա-
ւարա ըսուած է տպագրութեան մէջ,
որ զընթերցողը դիւրաւ կը չփոխընէ՝
Սամարիա մեկնելու. ձեռագիրը Գա-
ղարա կ'ըսէ, որ զայն յայտնապէս կը
ցուցնէ. վերջը նոյն ճշգրտութիւնն իւր
գիրքէն կը յայտնուի, զի զայն եգիպ-
տական անապատին ըսելով: Ասորիք
ըստ տպածին կը տարածուի միւնչ և 'ի
կրակիկոս արքունի շէնն, չէի հաս-
կընայ ինչ էր կրակիկոսն, բայց աղէկ
հասկըցայ ձեռագրէն, որ կ'ըսէ շարք
(comitatum) արքունի շերիկ. այսպէս
Հալէպ քաղաքը իմացնելու համար՝
ձեռագիրն Ալափ կ'ըսէ, իսկ 'տպածն
Հալայ:

Հիմայ գրքին նիւթին գանք. ստորա-
գրուած են հոն կաթայի, Տարսայ,
Թուրքաստանի, Խորազմեայց, Կոմա-
նիոյ, Հնդկաց, Պարսից, Մարաց,
Հայոց, Վրաց, Քաղէսպուց, Միջագե-
տաց, Թուրքաց, և Ասորւոց թագաւո-
րութիւնքն: Ինչպէս կը տեսնուի հոն
Ասիոյ մեծ մաս մը բովանդակուած է:
Ճարոնի վրայ հաւանականաբար ակն-
արկ մը կ'ընէ տասուերկուերորդ գըլ-
խոյն մէջ, ուր կը պատմէ Մանգոյ
Խանին՝ կղզիները նուաճելու համար
ըրած փորձը, որ ձախորդութեամբ մը
վերջացաւ. իսկ Կովկասեան աղջաց
վրայ կոմանիոյ թագաւորութեան մէջ
կը խօսի. և Տրապիզոնի թագաւորու-
թիւնը ստորագրած ժամանակ. իսկ
իւր Հայաստանի վրայ շատ տեղեկու-
թիւններ կու տայ այլ և այլ տեղեր,
յորոց ոմանք շատ կարեւորք են. բայց
անոր առանձին նկարագրութիւն մը
չ'ըներ: Ասիոյ հիւսիսային վերագոյն
կողմանքը թողած ըլլալուն վրայ չեմ
զարմանալ, վասն զի դեռ անձնօթ
էին. նոյնպէս նաև հարաւային արեւ-
ելեան ներքսագոյն կողմանց վրայ, որ
կրնայ Հնդկաստանի մէջ համարուիլ.
բայց կը զարմանամ Արաբիոյ վրայ չը-
խօսելուն համար, ինքն որ կը ճանչ-
նար անոր հայրենիքը, զոր և անուամբ
իսկ Մահառմէտ կը կոչէ, որ այնչափ

1 Միքայի գրուած է 'ի տպագրութեան Ս.
Ղազարու:

ծանօթ է իւր պէսպէս եղական յատկութեանց համար . ասոր պատճառը չկրցայ բնաւ յիշատակութիւն չկայ, որոյ գիրքն Հնդկաստանի նկատմամբ միշտ անապատ կը կոչուի, միայն թէ Տարսայ թագաւորութիւնը շատ ընդարձակելով՝ զայն մէջը յիմանայ:

Նկարագրած տէրութեանց սահմանքն ամենայն ճշգրտեամբ կը դնէ, գրեթէ միշտ մէկ կամ երկու գլխաւոր քաղաքներ և իւրաքանչիւր երկրին կարեւորագոյն յատկութիւնները կը նշանակէ:

Կը փութամ հոս գիրքը համառօտել համարելով թէ բոլորովին անօգուտ չէ անոնց համար՝ որ զայն առձեռն չեն գործածեր. մանաւանդ որ այն իրաց վրայ՝ որք ուրիշներէն յիշատակուած են՝ կ'աւելցնեն՝ ուրիշ նուազ ծանօթ, նուազ հետաքրքրական, բայց երբեմն ալ ոչ նուազ պիտանիս, մանաւորապէս աշխարհագրական տեսութեամբ:

Կը սկսի նախ խօսիլ կաթայի թագաւորութեան վրայ, անուն մը՝ զոր մեր նախնիք Չինաստանի տուած են, անոր ամբաւ հարստութիւնքը կը յիշեցնէ, (որոյ կը վկայէ նաև ծանօթութիւն մը՝ ի լուսանցան, յայտ է ի Սիկիլիա գըրուած, որ բնագրին նշանագրոց նման է): Տե՛ս, որպէս քաղաւորութիւնն կաթայի մէհ է քան զամենայն քաղաւորութիւնն և ձոխապոյն քան զաշխարհն (համարեն): Միայն ձէթին սուղ է, զոր կը պահեն ձեռքերնին անցած ժամանակ՝ իբր զօրաւոր գեղ. ուրիշ ամէն բան զիւրազին է, կ'ըսէ. կընշանէ այն ազգին խորամանկութիւնը, ճարտարամտութիւնը, ատելութիւնն ընդդէմ այլոց ազգաց, մեքենական գործոց մէջ ունեցած ճարտարութիւնը, մարմնական հրահանգաց մէջ ունեցած յարմարութիւնքը. կը գրէ նաև զիւրօրական հոգւոյն պակասութեան և մահուան վախին վրայօք, որ մարդուս չի վայլեր. պատերազմի մէջ ամենամեծ խորամանկութեամբ կը յաղթեն, ամէն տեսակ նետող և ձգող զէնքեր ու-

նին. յորոց ոմանք յայլոց ազգաց զործածածէն բոլորովին տարբեր են: Չեմ գիտեր ինչ ասորթական տէր է մեր միանձն-իշխանն, երբ կ'ըսէ՝ յոյովք գտաւին գեղեցիկք յոյժ՝ աւրք և կաւայք, և կը նշանակէ թէ փոքր աշքերունին և անմօրուս են: Չինաց նշանադիրը լատին տառից պէս գեղեցիկ կը գտնէ, թերևս անոնց արտաքին տեսքին և ոչ կիրառութեան նայելով. սակայն կ'երևի՝ որ ամենաքիչ հասկըցած ըլլայ. նոյնպէս նաև անոնց կրօնական կեանքը շատ լաւ չէ ճանչցած, թէպէտ և ըսածներէն ոմանք ճիշդ ըլլան. հուսկ ամենայնի կը խօսի նաև նորօրինակ համարուած թղթէ-գրամին վրայ:

Յետոյ կ'անցնի Տարսայ թագաւորութեան վրայ, զոր կը դնէ ընդ մէջ Չինաստանի և թուրքաստանի: Բնակիչները Յուգուր կ'անուանէ, և դրիցն ալ նայելով՝ կ'իմացնեն թէ այն երկրին վրայ կը խօսի՝ զոր Դարիմ գետն կ'ոռոգանէ: Աւելորդ տեղ փնտռեցի Տարս անունը՝ եթէ ըլլայ ժամանակակից, եթէ վաղեմի և եթէ նաև վերջին ճանապարհորդաց ոմանց գրոց մէջ. միայն Մարին Սանուտոյ իւր Գիրք գաղտնեաց հետեւոյսց խաչին գրոց մէջ ունի. սակայն Պոնկարի համատարածին մէջ չեմ գտներ, և ոչ Լեյենելի գծածին մէջ. սակայն Իպն-Սէիտի ճանապարհորդութեան մէջ կը գտնուեմ՝ Իակարիկու անունը, անդ՝ ուր կ'աւելու գաւառին ինքնակալին վրայ կը խօսի, որ Պոյիլուի ապստամբութեան ժամանակ հալածուելով՝ նոյն երկրին թագաւորին քով ապաստանեցաւ: Հեթում հոն երևելի քաղաքներ կը գտնէ, մեծամեծ տաճարներ, տառերու մասնաւոր ձև մը, ուսմանց և արուեստից յարմարութիւն, զինուորական հոգւոյն պակասութիւն. կը գտնէ հոն ցորենի և ուրիշ ընդգիւնաց առատութիւն, ընդ հակառակն գինւոյ պակասութիւն. կրօնքնին կուսակցութիւն է, կ'ըսէ, ի բաց առեալ քրիստոնէութեան քանի մը ծանօթութե-

թիւններէ, զորս բերին երեք Մոգերն, երբ այս երկրէն 'ի Բեթլէհէմ Յիսուսի երկրպագութեան եկեր էին: Զարմանալի է՝ որ հոս կը գնէ Մոգերուն հայրենիքը, որ սովորաբար իրանական երկիրներէն կը համարուին: Նշանաւոր է՝ որ հարաւային սահմանները Սիմ գաւառ մը կը գնէ, որ է ընդ մէջ քաղաւորութեան Հնդկաց և քաղաւորութեան կաթայի:

Եւտոյ թուրքատունի թագաւորութեան վրայ կը խօսի. երեւի քաղաք չկայ, 'ի բաց առեալ Օկէէար մայրաքաղաքը, իսկ ընդ հակառակն ընդարձակ դաշտեր, հարուստ պոստներ կը գնէ. բնակչաց հովուական կենաց վրայ ալ կը գրէ: Գարին և ցորենն քիչ են, որիդ և կորեակ կ'ուտեն. զինի չի գտնուիր, ընդ հակառակն գարեջուր և խմորեալ ըմպելիքներ կը խմեն:

Ճշգրիտ է նաև խորագմեայց (իսիվա) նկարագիրն, ուր բերրի դաշտեր և անապատներ կը գնէ. բնակչաց ահաւոր զօրութեան վրայ կը զարմանայ, որոց անունն նոր կուտած էր յառաջակողմեանն Ասիա. կ'աւանդէ նաև որ հոն յունածէս քրիստոնեայք ևս կը զբտնուին:

Կոմանիոյ թագաւորութիւնն 'ի Դաւուբէ մինչև ցտէրութիւնն խորագմեայց կը տարածուի. որոյ նկարագրութիւնն ոչ միայն ուղիղ, այլ և գեղեցիկ է. կը յիշէ ընդարձակ դաշտերը, ծառահերպ բուսոց պակասութիւնը, 'ի բաց առեալ միջկայի գետափունքը, և կամ քանի մը քաղաքաց արուարձանքը. կը յիշէ անոնց վրանաբնակ կենանքը, քակորն այրելու քովորութիւնը. կը յիշէ Սարայ մայրաքաղաքը, որ հին ատեն աղնուական և երեւի էր, կ'ըսէ, բայց հիմայ աւեր և կործան 'ի թաթարաց: Սև ծովու վրայ խօսելով՝ ևս կամ մնէ ծով կը կոչէ: Եւտոյ կովկասական ժողովրդոց նպաստութեան հոգին կը նկարագրէ, և թէ ինչպէս Կոմանիոյ տէրութիւնն անոնց վրայ չունեցած իշխանութեամբ կը պարծէր:

Ճշգրիտ կը նկարագրէ Կովկասու գիրքը ընդ մէջ Մեծ ճովուն և Կասպից ճովուն, և լաւ նկարագրութիւն մ'աւելնէ հասպից ծովուն, որ յիշատակութեան արժանի է, որոյ ճիշդ գաղափարն հազիւ դար ու կէս է որ ունեցանք. հետաքրքրական են տշխարհագրական պատմութեանց մէջ այս ծովուս վերայոք ուղիղ և սխալ փոխադարձ ծանօթութիւնն: Հերոդոտոս լաւագոյն գաղափար ունէր՝ քան ինչ որ իրմէ ետքի դարուց մէջ ունեցան, նաև աւելի ճշգրիտ գաղափար՝ քան ինչ որ բազումք կ'ընծայեն իրեն. որովհետև ըստ իս չկայ պատճառ մը՝ որ առանց քին շրջել արդարացրնէ, ինչպէս որ կը գտնուի այն տախտակաց վրայ, որք Հերոդոտոսի պատմութեան համեմատ շինուած են: Երկար ժամանակ նախնի մատենագիրք Ովկիանոսի հիսսիսային ծոց մը համարեցան զայն. զարմանալի է՝ որ նոյն ինքն Պատուկոս Սեկեկոյ ծովականը՝ Կասպից ծովէն նաւով Հնդկաստան ճանապարհորդելը կարելի համարած էր: Երատոսթէն, Ստրաբոն, Պետրոնիոսեան տախտակն նոյն սխալը ունին, որ յետոյ միջին դարուց մէջ տարածուեցաւ: Նոյն կը տեսնուի առ Գոզմայի, Պրիսկիանի, Փիլոստորիկոյ և տասներորդ դարու համատարածին մէջ, (որ կը պահուի 'ի Բրիտանական թանգարանին), նոյն դարու Մագրոպիոյ ձեռագրին և Աւպիի տախտակին մէջ. ժի դարու մէջ 'ի համատարածն Լամպերդոյ-Տի-Կանդի, Հէրֆորտի, Խանուլի Հիւքեմտերի 1475ին Նալալարժից Տարեւրաց մէջ, և ուրիշ շատ մատենագրաց մէջ, զորս զանց կ'ընեմ, քանի մը հատ նշանակելովս զսիւլլալով. որոնք կը ցուցնեն թէ ինչպէս նոյն գաղափարն աւելնէ դարուց մէջ կը գտնուէր, մինչդեռ մի և նոյն ժամանակ այլը՝ թէպէտ սակաւաթիւք՝ հակառակ և ուղիղ կարծիք ունէին. Եւ որչափ առասպելք կը պատմուէին այս ծովուս վրայ հեղինակիս ժամանակները. կ'ըսէին թէ յորձանք մը կար այս ծովուն մէջ, ուսկից

շուրհ առատապէս կը բխէր, և թէ երկրաշարժ մը գոցեց զայն, և թէ տարին անգամ մը կը բարձրանայ շուրհ, որով շատ մը մեծամեծ քաղաքներն, կըղմած էին, և ինչ համարէին որ այն գետերն՝ որոնք կը թափին այս ծովը, գոթոյսոյին գետոց հետ սերտ յարաբերութիւն մ'ունին, և որուն ծովեզերքը կը գտնուէին կրիկներ, որոնք զլմրոշխտներու համար կը պատերազմէին, և եւ միևնուտարուի նման գազաններ, ձիու նման սրունքներով, եւր նաև հոն երկիր մը՝ որ անբնակելի համարուած էր, բնակչաց մարդակերութեան պատճառաւ, և ասոր ի հաստատութիւն նորաշարժից Տարեքաց աշխարհագրութեան մէջ Եսետոն մը նկարուած է՝ մարդու մը թեւը կրծելու գրից մէջ, ընդհակառակն այս ամէն մարդութեանց՝ մեր հեղինակն յայտնապէս կը վկայէ թէ աշխարհիս ամենամեծ լիճն է, ամենեւին հաղորդակցութիւն չունի ոչ Ովկիանոսին և ոչ ալ Յունական ծովուն հետ. պնդելով կ'ըսէ, որովհետև ուղղել կ'ուզէր այն տարածեալ և արմատացեալ սխալները, Ծովեզերեայ երկիրները ալէկ կը ստորագրէ, անոր շրջոց նուազ աղիւթ թիւնը կը նշանակէ, և կը յիշէ մեծամեծ ձկնորսութիւնները:

Հնդկաստանի գալով՝ անոր բուսական զարմանալի հարստութիւնքը կը յիշեցնէ, ակունքները, մարդաբնակները, ուրիշ հրաշալիքները, որոնք ընդհանրապէս ստուգ են. բայց միշտ չափազանցութեամբ մը, որով ամէն ժամանակ խօսուեցաւ այն երկրին վերայ: Ինչպէս ամէն Միջին դարուց ուղիւ աշխարհագիրը՝ ինքն ալ կը պատմէ թէ հոն քարոզեց Ս. Թովմաս Առաքեալն, բայց կը յաւելու թէ հիմայ քրիստոնեայ չի գտնուիր բնաւ: Զարմանալի է՝ որ սովորական առասպելները չի պատմեր, անգլոյ մարդկանց (Համաւարած Պիւնքոյի), հսկայից, հրէշից և ուրիշ նման առասպելաց վերայ (Զարմանալիք Հնդկաստանի. Չեռ. 2087, 955, Բ. Բատուա, Համլսթըն.

գրատ.)։ Աւելի նշանաւոր են այն դիտողութիւնքը՝ զորս ինքն հաւաքած է ջանքով և սրամտութեամբ և ուղիղ գաղափարաւ մտաց. Ինչպէս Սեբրուն վրայ Տեկքանի մէջ, ուրք անմտաբար պաշտօն տանին կոռոց, Հնդկաստանի կղզիացեալ զրից վրայ, որ յովկիանուէ, յանապատաց և յանմերձեալի լեռանց պատեալ է, Գոմպահի (Կոմպպիայի) և Հերմեսի (Որմոսի) վաճառականութեան վրայ: Հոն գարի և ցորեն քիչ կը գտնուի, և բնակիչքն բնիճով, կորեկով, կաթով և կարագով կ'ապրին կ'ըսէ:

Յետոյ կ'անցնի Սեյլանի վրայ, քիչ՝ բայց ճիշդ կը խօսի: Բնականապէս յաւումուտ գալով՝ կարեւորութիւն կը նուագի, որ ուրիշ աղբիւրներով հանրածանօթ երկիր մ'է, սակայն պէտք է անոր ալ քանի մը յատկութիւնները յիշեցնել:

Պարսից թագաւորութեան վրայ խօսելով, որ մինչև ի փխտն կը տարածուի, որ է առաջին գետոց քղիւնոց յերկրաշարժի պատճառով, կը յաւելու, որպէս գտանի ի Ծննդոց Գիրս: Զարմանալի է կ'ըսեալորին այդպիսի աշխարհագրական—կրօնական երևակայութեան մը հաւանիւն. որ և բոլոր Միջին դարու մէջ այսպէս համարուած էր՝ իբր հայրենական գաղափարաց յիշատակ. մինչդեռ Ասիոյ իշխանին ուղիղ գաղափարութիւնն հակառակը կը վկայէ, որ այս գետոց աղբիւրներուն քովը չէր գտած երկրաւոր դրամաւոր, և ոչ զոք կը ճանչնար՝ որ տեսած ըլլար զայն: Այսպիսի տարակոյտ մը ուրիշ մեկնութիւն մ'ալ ունի. այսինքն՝ երբոր Հայաստանի վրայ կը խօսի՝ կ'աւանդէ թէ կը գտնուի հոն աշխարհիս ամենաբարձր Ալթարատ լեռն, որոյ վրայ հանգեալ Նոյի տապանն, և որովհետև, կ'ըսէ, գագաթան վրայ սև բան մը կը տեսնուի, մարդիկ տապանը կը կարծեն:

Իրեն նախնեաց հայրենեաց վրայ, այսինքն է Հայաստանի վրայ՝ եւանգեամբ մը կը խօսի. բայց խօսքերն ա.

մենեին հայրենասէր առաւելազանցութեան հազուց ցոյց չեն տար: կը նշանակէ մեծամեծ լեռները, ահագին ձորերը, անոյշ և աղային ձկնաշատ լիճները, գանաղան ցեղերը՝ որոնք այլ և այլ կողմեր կը բնակէին, հարուստ և մեծ քաղաքները, բնակչաց գորութիւնը. երկու տեսակ գիր, հաւանականաբար երկու լեզու կը նշանակէ՝ Հայկական և Աղուէն (Աղուան): Աղուէն անունն (տապազիրն՝ Հալսէն)՝ միտքս ձգեց Պրտզովէսին Մարաց Ալուրինը (Չ. Բ. 10). կամ Նոյնպէս Պտղովէսին Միլիպեւոյց Աղուանէսը (Ե. Ը. 12). բայց Աղուէն անունն Աղուանից հետ ունեցած համաձայնութեան գաղափարն շատ աւելի ստույգ կ'երևի ինծի, որ կասպից ծովուն երկայնութեամբ բնակող ժողովուրդ մ'էր, և Հայոց Բագրատունի թագաւորաց հպատակ: Լեզուաց տարբերութիւնն կը ցուցնէ՝ որ Աղուանք հաւանականաբար Սկիւթացի պիտի լլլան: Դարձանայ անցքին երկաթէ երկերի դռներուն վրայ կը ճովանայ, որոնք այնչափ անթիւնիւթ մատակարարած են արեւելեան պատմութեանց և առասպելաց: Մարաց թագաւորութեան վրայ քիչ կարեւորութիւն կայ: Վրաց թագաւորութեան և Ռիստագի տէրութեան վրայ ամենաճիշդ կը խօսի. դժբախտաբար իրեն ժամանակին դիւրահաւանութեան կը հակի, պատմելով առասպել մը՝ իրր թէ ոմանք մառախլապատ փակուած են, և այնպէս պիտի մնան մինչև ցլախճան աշխարհիս, և այնպիսի պարագաներով կը պատմէ՝ զորս զանց կ'ընեն:

Անք՝ ուր կը խօսի Քաղզեացուց թագաւորութեան վրայ, կը խօսի մասնաւոր կերպով նաև Նինուէի վրայ. Այս քաղաք՝ է թոյրովիկն աւերակ, այլ այնքիքը՝ որ տակաւինն նշմարին 'ի նմին՝ մարք է հաստաւորեալսն հաւատար քէ յեայ իցէ մի 'ի մեծամեծ քաղաքաց աշխարհի: Այսպիսի ամենաճիշդ նկարագիր մը, որ այսօրուան օրս ստույգ կ'ըլլայ, զարմանալի կ'երև.

և ինձ այնպիսի դարու մը մէջ՝ յորում ինչ որ բառադիտութիւն էր, ինչ որ չէր կրնար բացատրուիլ բացայայտ և պարզ նշանով մը՝ աշխարհագրաց գիտութենէն 'ի վեր էր, յորում այլանդակ ժամանակագրութեան սխալանք կը յօդուէին և կը միանային ամենադեղեցիկ վայելչութեանց հետ, յորում ուղիղ գաղափարաց քով ամէն օտար ցիտրներ կ'աւանդուէին. յորում Բարիզու, Հոսվմայ, Վենետիկ և Կ. Պօլսոյ քով իբր կանգուն կը դնէին աւերեալ քաղաքները Տրոյա, Նինուէ, Բարեւոն և առասպելեալն Առին. դար մը՝ յորում կը պատմուէր Ալեքսանդրի, Ատտիլասոյ, Մահմետի, Մեծ խանին վրայ՝ իբր ժամանակակիցք. յորում կը նշանակուէին իբր աշխարհագրական նիւթեր և իբր գլխաւոր կարեւորութիւն ունեցող բաներ՝ Նոյի տապանն, Բաբելոնի աշտարակն, Երեքովի դուռնք, Աղեքսանդրի արձանն, չորացեալ ծառն, Երկրաւոր դախտն, Ս. Պատրիկիոսի քաւարանն, Ս. Պրան, տանոյի կղզիք՝ ուր թռչուններն կը խօսին, և այն տեղին՝ ուր ինքզինքը կախեց Յուդա:

Քաղզեացուց և Միլագետաց թագաւորութեան վրայ ստույգ նկարագիր մը կ'ընէ. երկու լեռ կը յիշատակէ հոն, Լիստուն՝ որ Հաւունիոս լեռը կըընայ նշանակել, և Սինքար՝ որ այն բլրոց շաղբին կը համապատասխանէ՝ որք Քաթորասի ձախակողմը կը զըտնուին, և նախնեաց աշխարհագրութեան մէջ Սինկարու կը կոչուէին: Թուրքիոյ թագաւորութեան վրայ խօսելով՝ ճշգրտութեամբ կը գծէ երեքտասաներորդ դարուն կիսուն՝ Իկոնիոյ Սուլթանին սահմանները. կը խօսի նաև այն գաւառաց վրայ՝ որոնք կը համապատասխանեն բիւզանդական վարչութեան տակ եղող գաւառացն. 'ի բաց առեալ երկու անուն, որոնք ինծի անհակնայի եղան. և այս գաւառաց վրայ խօսած միջոց՝ կը խօսի նաև Տրապիզոնի կայսերութեան վրայ, որոյ անկախութիւնն ալ կը գրէ:

Ասորոց նահմանն է, կ'ըսէ, արեւելքի երեսնագնա թեմին սահմանքն՝ Կիլիկիան ալ մէջ առնելով, յաւելլով՝ «Եւ անդ է անառիկ քաղաքն Տարսուս» և. կը պատմէ թէ ինչպէս Յոյքը կորսնցուցին Արարացոց ձեռքը մատնելով, և թէ ինչպէս Հայք տիրեցին անոր և հիմայ քրիստոնեայ թագաւոր մը կ'իշխէ, Յետոյ ճշգրիտ կը նկարագրէ Մարոնիներն:

Մինչև հիմայ երկար խօսեցայ՝ գիրք մը նկարագրելով, որ ծանօթ էր, և եւրեւի մարդիկնիւրէ ծանօթութեամբ հրատարակեալ: Աւելորդ աշխատութիւն մը կ'ըլլար՝ եթէ պարզ ուրիշներէն քանի մը բան աւելի ըսել ըլլար իմ կամքս, կամ քանի մը տեղեաց մեծ կարեւորութիւն մը տալ, մինչդեռ այլք կամ զանց ըրեր էին և կամ քիչ յարգ տուած էին. նոյն իսկ ձեր համբերութիւնը փորձելու բաւական պատճառ չէի համարիր զայնս. բայց այս ամէն բան աւելի կարևոր վախճանի մը պիտի ծառայեն, իբր սկիզբն գաղափարի մը՝ զոր այժմ ձեր զիմաց պիտի դնեմ: Մինչև հիմայ ըսածներէս այս հետեւանքներն կ'ենեն. — 1. Ամենամեծ ճշգրտութիւն՝ ժամանակին պահանջածին համեմատ. — 2. Միջնագրեան ամէն աշխարհագրաց գրոց մէջ զոնուած կրօնական ծանրատաղտուկ կերպն կամ նախնեաց սեթևեթն բնաւ չի գտնուիր մէջը. — 3. Մեծ խնամք մը՝ նկարագրելու ամէն տէրութեանց ոահմանը, երկրին ձևը, կլիմայն, բերքերը, լեզուն, բնակչաց յարմարութիւնը, կրօնքը, և այլն, որ աւելի մեր օրերուն համառօտ աշխարհագրութեան մը նըման է՝ քան թէ իւր ժամանակակից հեղինակաց ընդարձակ գործոց:

Աւելի բան մ'ալ կայ. ֆ. Բիւլպ իւր *Länder und Völkerkunde* (Պեդլին, 1846. Գ. Ա. 436) պատուական գրոց մէջ կ'ըսէ. «Մեծապէս ողբանք որ չըկայ Եւրոպացի ճանապարհորդ մը, որ ընծայած ըլլայ մեզի զԱսիա Մոնղոլաց արշաւանքէն առաջ»: Արդ ինձի կ'երևի՝ որ Հեթում, որոյ նոյն Բիւլպ մեծ

կարեւորութիւն մը չի տուր, իրեն և ուրիշ շատերուն խնդիրքը կատարած ըլլայ, թէպէտ և առանց բաղդատութեան ամենանուազ է քան զժանօթութիւնս Յովհաննու-Տա-Բլան-Տի-Գարրինի, Ռուսպուէզի, Մատտիուսի, Աքսելլինոյի, Մանտուիլի, Ռոյլի, և ուրիշ շատերուն, որոնք ծանօթացուցին մեզի զԱսիա, Մոնղոլաց տիրապետութեան ժամանակ կամ քիչ մը յետոյ. սակայն յիշելու արժանի է և լի կարեւորութեամբ, որ այս՝ Ասիոյ աշխարհագրութիւն մ'է՝ ոճով զբոլուած, և բուն Մոնղոլաց արշաւանքէն առաջ, կը ցուցնէ մեզի զտեղին ուր զետեղելու է ուրիշներուն առանց աշխարհագրական կարգի մը մեզի աւանդած ծանօթութիւնքը, որ հարուստ տեղեկութիւններ ունեցող ճանապարհորդի մը ստորագրութեան գրոց տեղը ծառայելու արժէքն ունի:

Այս կերպով հետեանք հանեցի իսկզբանէ նախատեսած էի գործը, բայց այն կարեւորութիւնը չէի սուլած՝ որչափ որ հիմայ արժանի կը գտնեմ. նաև հեղինակիս աշխարհագրական դասակարգութիւնը քննելով և բաղդատելով ինձի զայն աւելի բացայայտ ընելու համար, Ասիոյ աշխարհագրական տակտակի մը վրայ գծեցի զայն Մեքքատորիի ձևագրածին ուղղութեամբ. կը խոստովանիմ՝ որ այնպիսի խառնակ բան մը դուրս ելաւ՝ որ բնաւ չհասկցայ. այնպիսի խառնակութիւն և հակասութիւնք ելան Հեթումի ըսածներուն և բուն էականին մէջ՝ որ իբր անկարելի թողուցի. և գրեթէ այն առաջին գաղափարը՝ զոր կազմեր էի, բոլորովին կը մերժէի մտքէս, այսինքն թէ մեր հեղինակն պիտի կարենայ լըրացընել շատ մը գծախառնարար պակասաւոր մասունքներ: Նորէն փորձեցի Մարին Սանուտյի՝ Գարժք Աստուծոյ 'ի ձեռն ֆրանկաց գրոց մէջը դրուած լուսարանեալ համատարածին վրայ, որոշ և ճիշդ դիրք ունեցողները դնելով տեղերին. այս տախտակս ընտրեցի՝ որովհետև ժամանակաւ աւել

լի մօտ է Հիթթուսի, այլ և ամենահաւանական է՝ որ երկու հեղինակաց մէջ գիտնական յարաբերութիւն մ'եղած ըլլայ, որովհետեւ շատ տեղ բացայայտ կ'երևի՝ որ Հայկականն՝ Վենետիկեցոյն կարեւոր աղբիւր մ'եղած է:

Եղած աշխարհացոյցը բուն իւր ձևին վերածելով՝ կը համապատասխանէ Սթրինէր պատմչին Պատմական Աշխարհացոյցին վեցերորդ տախտակին, (Կոթա, 1855), որ մետաստերորդ դարէն մինչև ցերկոտաստերորդը՝ ՎԱսիա կը ներկայացնէ՝ ճիշդ Մոնղոլաց արշաւանքէն առաջ:

Արդ պիտի ջանամ ցուցնել թէ ինչպէս, ըստ իս, իրարու համեմատ են այս երկու տախտակներն: Կաթայի թագաւորութիւնն փինայ կամ Ալդուն-իսանի թագաւորութիւնն է, որ էր երկիր փիղնաց, որոյ արեւելան է հիւսիսային սահմանն ուլկիանոն է, փորէան հանելով, հիւսիսայինն Պելիան անապատն է: Այս անունը միայն Սանուոյի մէջ կը գտնեմ, որ հաւանաւանաբար մեր հեղինակէն առած է. կը գտնեմ նաև Օրդելիոսի մէջ, որ կ'ըսէ՝ թէ Սլըս լեռն 'ի Հեթմոյ կոչուած է Պելիան, ինչպէս նաև Հ. Գորոնելլի ատլասին մէջ՝ 133 արեւել. երկ. և 45 հիւս. լայն. աստիճանին: Անկէ անդին Մոնղոլաց ցեղերն կը բնակէին (որ ճամբրիտ է), որոնք ըստ մեր հեղինակին՝ (Ա. Բ.) « անցին ընդ լեռան Բելգեան յարեմոսից կուսէ »:

Կաթայի արեւմտեան կողմը Տարսայ թագաւորութիւնն է: Ամէն բան կը հաւաստէ որ Դարիմ երկրին կը համապատասխանէ սա, որոյ հիւսիսային կողմն անապատ է, անուն՝ որ իբրեւ իր զինքէն բնակուած երկրին յարմար կու գայ: Կաթայի արեւելեան կողմը՝ ըստ իմ կարծեացս՝ է Սիմ կոչուած հարաւային գաւառ մը, որ է ընդ մէջ Բագաշորոտքեան Հնդկաց և Բագաշորոտքեան Կաթայից: Կը համարիմ որ Սիմ երկիրն Սոնկաց թագաւորութեան համապատասխանէ, որ մետաստան և երկոտաստերորդ դարերուն՝ յատուկ

Չինաստան ըսուած տեղը կը պարու-նակէր, այն մասը՝ որ Եանցէ-փիան, կի հարաւակողմը կ'իյնայ, ուստի և Տարսայ հարաւային-արեւելեան կողմն: և զայս ոչ միայն անուան նմանութիւնն կը հաւաստէ, այլ և անոր հարստութեան և դրից նկարագիրն, որ հիմաւորաւ տախտակաց համեմատ է, և կամ աւելի Սանուոյի վրայ շինուած տախտակաց նման է:

Տարսայ արեւմտեան կողմը Թուրքաստան կ'իյնայ, որ ուղիղ է: Այս Թուրքաստանի թագաւորութիւնն սահմանակից է հիւսիսէն Խորազմիսայ թագաւորութեան, արեւմուտքէն Պարսից և հարաւէն Հնդկաստանի անապատին հետ: Կը համարիմ թէ Գարախիթայի թագաւորութեան վրայ ըլլայ խօսքը. մեծ դժուարութիւն չեմ քաշեր ըսելու՝ որ Խորազմիսայ աւելի 'ի հիւսիս քան թէ յարեւմուտս են. վասն զի այս երկրներն մեծաւ մասսամբ անապատ ըլլալով՝ սահմանին աւելի անորոշ կ'ըլլայ. որով նոյն Սանուոյի տախտակին վրայ աւելի հիւսիս է, Սիմի հակառակ դիրքով՝ որ հարաւային կողմը կ'իյնայ: Երկրին նախապես նկարագիրն և Օդար մայրաքաղաքն են թագրութիւնըս կը հաստատեն: Խորազմիսայ թագաւորութիւնն՝ անտարակոյս խիւլայի տէրութիւնն է:

Կոմանիոյ թագաւորութիւնն Կումանի, Ուղի, Բոլովի, և այլն, տէրութիւնն է, որ Մոնղոլաց արշաւանքէն յետոյ իբրեւք կամ Ոսկեղէն Օրուս (բոնակ) կոչուեցաւ: Պայծառ կերպով նշանակուած են վոլկայի վրայ՝ Սարայ մայրաքաղաքն (Սէրայ, Ասսաբազ), և երկրին սահմաններն:

Քիչ բան կայ հոս Հնդկաստանի թագաւորութեան վրայ խօսելու. կը համապատասխանէ այն քանի մը նախնի և միջնադարեան մատենագրաց Մեծ Հնդկաց, որոնք փոքր Հնդկաստան ըսելով՝ կ'իմանային ինդոս գետէն աւելին եղած կէս անապատ երկիրները, որք Կրման և Կեդրոսիա կ'ըսուէին 'ի հնումն, և հիմայ՝ Պելուճիստան

Աֆղանիստանի մաս մը, և Պարսկաստանի մաս մը, յայտնապէս մեր հեղինակն այս կ'իմանայ ամէն անգամ որ այս աշխարհագրական բացատրութիւնը հարկ կ'ըլլայ ընել, Չեմ հասկընար, եթէ ոչ է վրիպակ թէ ձեռագրին և թէ տպուածին, թէ ինչու Պալախան գաւառը՝ Հնդկաց արեւելեան կողմը կը գնէ, մինչդեռ Պատաշխանն, զոր կարծես ունի անուամբ կ'իմանայ՝ կ'իյնայ հիւսիսային արևմտեան կողմը. սակայն կարելի է նաև որ Հնդկաճնեաց գաւառներէն մէկուն վրայ ըլլայ խօսքը, և այս դիպուածիս մէջ՝ չեմ գիտեր որոյ հետ բացառել:

Պարսից թագաւորութիւն ըսելով՝ կարելի է կարծել որ զՍելճուգեանցը կ'աղնարկէ: Բաժանումն կրնայ յիշեցընել թերևս Պուխտոց կամ Սաֆարի, ապա երկու թագաւորութիւնը, կամ լաւ ևս՝ Մէլիք Շահին հզօր տէրութեան պառակտիլը, որուն յաջորդքն իրենց հզօր հպատակացմէ անարգուեցան: Երկու մասանց գիրքը յայտնի կերպով նշանակուած են. Արեւելքէն՝ Բուխարա և Սմերղանդ քաղաքները, և արեւմուտքէն՝ Սպտհան և Նիշապուր:

Հորմուսի պատմութեան հիմունքն ստոյգ է. Հորմուս երկրին բնակիչքն՝ Սելճուգեաններէ յաղթուելով՝ թողուցին իրենց հայրենիքը, և մերձաւոր կղզոյն վրայ կանգնեցին նոր Հորմուսը, որ շատով վաճառականական յաջողութեամբ մեծցաւ:

Հայաստանի թագաւորութեան չորս տէրութիւն բաժանելն՝ երկու բան կրնայ նշանակել. կամ Մէլիք Շահին երկրորդ որդւոյն տիրապետութիւնը, որ իրեն առնելով զՍտրպատական՝ Հայաստանի վրայ իշխանական աղդեցութիւն ստացաւ, որոյ հաստատութիւն կրնայ համարուիլ Դավթէմի՝ իբրև քան զամենեսին մեծահամբաւ քաղաք յիշատակուիլն ՚ի պատմէն, և կամ՝ նաև Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կրնայ նշանակել, որոնցմէ մէկըն Արքայ արքայից և թագաւոր Հայաստանի կոչուեցաւ, և իշխող վրա

ստանի, Ափխազեթի, Աղուանից, և այլն: Գրքին բովանդակութենէն ինծի կ'երևի՝ որ վերջին մեկնութիւնն աւելի հաւանական ըլլայ:

Մարաց թագաւորութիւնն, ըստ իս, Ֆարսի, Բիւրմանի և Լարիստանի մէջ Սալկարիտաց տէրութիւնն է, որ և Սորակետ (Շիրազ), և Աւորեման (Բիւրման) քաղաքներով նշանակուած է. Աքիսում (Քուխսն) քաղաքն՝ որ տէրութեան հարաւային սահմանն է՝ կը համապատասխանէ Բիւսանի կղզոյն, մերձ ՚ի Հորմուս՝ Պարսից ծոցոյն մէջ. այս տէրութեան հիւսիսային արեւմտեան կողմը և Միջագետաց սահմանները կը բնակին կորդուք, որք անտարակոյս հիմակուան Բիւրդերն են:

Վրաց թագաւորութիւնն թէ ընդհանուր և թէ առանձինն կերպով բացայայտ նշանակուած է, իբր համապատասխան վրաց վաղեմի թագաւորութեան: Ինչ որ Հնթում՝ թագաւորութիւն Գաղղէացւոց կը կոչէ՝ Ապպասեանց խալիֆայութեան մնացորդն է, Իրադ-Արապիի և Խուշաւտանի մէջ ամբիպուած. նաև այս տէրութեան 1258էն ՚ի վեր կործանուած ըլլալը նշանակելն՝ յայտնի ապացոյց մ'է՝ որ աշխարհագրական գրոյս հեղինակն աւելի թաց դարերուն կը վերաբերի, որովհետև հետեւեալ պատմութեան գրոյց մէջ շատ պարագաներով կը խօսի խալիֆայութեան կործանման վրայ:

Միջագետաց տէրութիւնն՝ Չէնկիտաց թագաւորութիւնն պիտի ըլլայ, քանի որ Ասորիք Ելուպակոց ձեռքը չէր անցած: Մէրութի գաւառն՝ կարծեմ Մէրսինի Օրդագեանց փոքրիկ թագաւորութիւնն պիտի ըլլայ:

Ամենաճիշդ և ընդարձակօրէն կը խօսի Թուրքիոյ թագաւորութեան և Խոնիոյ Սուլթանին վրայ: Պայծառ կերպով կը նշանակէ դէպ ՚ի հարաւ Էրմիւնիայի (Կիլիկիոյ) անկախ թագաւորութիւնը. անոր արեւմտեան սահմանը Բիւզանդական կայսերութիւնը կը գնէ, և բաւական տեղ տարածութեամբ դէպ ՚ի յարիմուտս՝ Տրապիզոնի կայսերութեան:

թիւնը : Բիւզանդական տէրութեան զեռն ևս ընդարձակութիւնն և Տրապիզոնի տէրութեան կանպնման պատմութիւնն՝ իբր նոր գէպը մը մէջ բերեն, և զայն՝ իբրև ապստամբ դատելն Կոստանդնուպօլսոյ կայսերութենէն՝ կը ցուցնեն՝ որ այս գիրքս գէթ երեքտասներորդ դարուն առաջին կիսուն կը վերաբերի :

Հուսկ յետոյ կու գայ Ասորոց թագաւորութիւնն. յորում կը զանազանէ դամասկոսի, Պաղեստինու, Հալեպի Անտիոքայ և Կիլիկիոյ գաւառները . վերջնոյս անկախութիւնը կը հաստատէ և կը մեծցնէ . միւս գաւառաց համար կ'ըսէ՝ թէ ոչ միայն բուն թագաւորութիւններ են, այլ և իրենց մեծութեան համար՝ ըլլալու աւարժանի են : Թէ արդեօք այս խօսքերով Էյուպեանց զլիսաւոր տէրութիւնը կ'ակնարկէ և կամ ուրիշ բաժանում մը՝ ես բնագրէն չկրցայ հասկընալ :

Ասիոյ պատմութեան գրոց մէջ հերիսակն շատ անգամ կը յիշէ Միշեր. կրականին ափանց վրայ քաղաքներ և բերդեր, որոնք քրիստոնէից ձեռքն էին . ճշգրտեամբ կը խօսի նաև Մառնիտներուն վրայ :

Իմ կարծիքս բախ և ջանադի գտածս զօրաւոր և կարևոր փաստերով հաստատել, ինծի կ'երևի՝ որ ըստ ընդհանուրին՝ վախճանիս հասայ, իսկ ըստ մասնաւորին՝ կան քանի մը գծուարութիւնք և չիօթութիւնք . այսպէս, օրինակ իմն ժամանակի մը քաղաքական բաժանմունքն ուրիշ մեծաւոր ժամանակի հետ չիօթած են, ամենադիւրին չիօթութիւն մը՝ որ կրնայ յառաջ գալ այն ատենուան Ասիոյ վրայ տիրապետողաց կամ արշաւողաց՝ Ֆաթիմեանց, Որդաբեանց, Խարիզմեայց, Սելջուկեանց, և ուրիշ հարիւրաւոր ցեղից և աղանդներու շարունակ յեղափո-

խութենէ : Յայտնի է՝ որ երբեմն տեղ տեղ նաև հարկ կ'ըլլայ մեկնաբանել ազատօրէն, քանի մը վկայութիւններ յարմարցնելու համար . շատ պակասութիւնք և շատ դատարկութիւնք կը գտնուին, 'ի բաց առեալ վերը յիշատակածներէն՝ Հնդկաճենաց, Սիպերիոյ, Արաբիոյ վրայօք : Հաւանական է՝ որ իւր գրոց մէջ զԹիպէզ բնաւ չի նշանակեր, սակայն ամէն ըսածներուն նայելով ինծի կ'երևի՝ որ հետեցնելու է թէ Հիթմոյ առաջին գիրքն՝ Մոնղոլաց արշաւանքէն յառաջ՝ ոճով նկարագիր մ'է Ասիոյ, որ իրեն պատմութեան իբր յառաջաբան կը ծառայէ, նշանելով այս արշաւանաց տեղերը :

Այսպիսի գրքին վրայօք. իսկ ձեռագիրն՝ բաց 'ի զանազան յարգերէ՝ ունի նաև ամենամեծ նոյնութիւն՝ Գոլոնիոյ մէջ եղած տպագրին հետ, և թէ շատ հաւանական է՝ որ մատենագիրն ժամանակակից եղած ըլլայ : Եւ այս ինծի հաւանական կ'երևի, զի մատենին վերջը աւելցուած են Երգք Հայկականք, տող առ տող իտալական գրերով և թարգմանութեամբ : Հ. Ղևոնդ Ա. լիշտն վարդապետն, առ որ ուղարկեցի հայկական գրուածին օրինակ մը, իրեն սեփական ազնուութեամբն՝ որոյ համար լիուլի շնորհապարտ եմ իրեն, քննեց զայն, և գրեց առ իս՝ որ յիրաւի հայերէն է այն, բայց շատ գծուարութիւններ կ'ընծայէ թարգմանութեան քանի մ'անճշգրտեանց պատճառաւ . պատճառք՝ որը թերևս նոյն լեզուին վրայօք իմ անհմտութենէս առաջ եկած ըլլան, (թէպէտ և ամէն ջանք 'ի գործ դրած եմ՝ ճիշդ գծելու տառերուն ձևերը), և կամ քանի մը աւելցուած և քերթուած տեղերէ, և մանաւանդ ամենադժուար ձեռնարկէս՝ իտալական 24 տառերու ձեռքով՝ հայկական 38 տառերը բացատրելու :

